

International Journal of Social Sciences ***Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi***

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

Merve AKSUNGUR¹

Prof. Dr. Türker TOPALHAN²

Özet

Çalışma olgusu, toplumların var oluşundan bu yana toplum yapılarına ve çeşitli başka dış faktörlere bağlı olarak değişiklik göstermiş bir olgudur. Toplumların yaşayış biçimleri bu olgu üzerindeki değişiklik sebeplerinden sadece bir tanesidir. Bireyler geçmişten bugüne, içlerinde buldukları toplumların yaşayış biçimlerine göre ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına, değişen koşullarda çalışma hayatı içerisinde bulunmuşlardır. Öte yandan teknolojinin gelişmesi ve buna bağlı olarak üretim anlayışının değişmesi gibi sanayileşmenin ortaya çıkardığı olgular ile de işgücünün çalışma hayatı içerisindeki konumu tamamen değişmiştir.

Çalışmada öncelikle kavramsal olarak iş, işgücü ve çalışma olgusu hakkında bilgi verilmiş ve daha sonra toplum yapıları dikkate alınarak çalışma hayatı içerisinde yaşanan dönüşümler ele alınmıştır. Değişimin öncülerinden olan Sanayi Devrimi ile çalışma hayatında yaşanan dönüşümler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, İş, İşgücü

Abstract

The study phenomenon is a phenomenon that has changed due to societal structures and various other external factors since the existence of societies. The ways in which societies live are just one of the reasons for change in this phenomenon. Individuals from the past to the present, according to the needs of the societies in which they live in order to meet their needs, they have been in the working life in changing conditions. On the other hand, the development of technology and the change in production concept has changed the position of the labor force in the working life.

In the study, firstly conceptual information was given about the work, labor and work phenomena and then the transformations in the working life were taken into consideration considering the social structures. The Industrial Revolution which is one of the pioneers of change and the transformations in the working life are examined.

Key Words: Industrial Rivolution, Work, Work Force

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, merveaksungurr@gmail.com

² Öğretim Görevlisi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, topalhanturker@gmail.com

Giriş

İnsan unsuru, en genel anlamıyla geçmişten günümüze birçok farklı alanda araştırma konusu olmuştur. Özellikle çalışma hayatı söz konusu olduğunda çalışma hayatının öznesi konumunda olan insan unsuru ikinci plana atılmamalı ve yararlı faaliyetlerin odağında olmalıdır.

Tarihte geçmişten bugüne gerek çalışma hayatında gerekse de çalışma şartlarında birçok değişim söz konusu olmuştur. Bu durum çalışma hayatının öznesi olan işgücü üzerinde olumlu veya olumsuz farklı sonuçlara sebep olabilmektedir. Bunun yanı sıra Sanayi Devrimi ile beraber çalışma hayatında yaşanan kaçınılmaz değişimin, çalışma hayatında yer alan bireylerin rollerine de etkisi olmuştur. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş ile işçi sınıfı güçlenmiş ve işçi göçleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca üretimde el emeğinin yerini makinelerin almaya başlaması, atölye üretimi yerine fabrikalaşmaya gidilmesi ile de tarımda çalışan birçok işçinin artık büyük fabrikalarda çalışmaya başlaması gibi değişimler kendini göstermiştir. Bu dönemden sonra, kapitalizmin ortaya çıkmasıyla, toplumda sermaye sahipleri ve işçi sınıfından oluşan bir ikiye bölünme gözlemlenmektedir. Sermaye sahipleri olarak adlandırabileceğimiz kapitalistler, daha da büyümek, gelişmek, sermayelerini katlamak amacıyla düşük ücretlerle niteliksiz işçi çalıştırma, düşük maliyetli olduğu için kadın ve çocuk işçileri çalıştırma gibi yollara başvurmuşlardır. Yine bu dönemde işçi sınıfının fazlalığının yanı sıra, iş olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle işçi sınıfı kötü çalışma koşullarına uymak zorunda kalmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak da çalışanlar kendilerini savunma yoluna gitmişlerdir ve örgütlenmeye başlamışlardır. Bu örgütlenmelerden olan, günümüzde hala faaliyetlerine devam eden sendikalar en basit anlamıyla çalışanların her türlü sosyal, ekonomik haklarını koruyan, çalışma hayatı içerisindeki şartlarını iyileştiren, sorunları çözme amacı taşıyan kuruluşlardır.

Çalışmada, veri toplama yöntemine dayanan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın metodu ise olayları kendi gerçekliğinde, kendi içerisinde değerlendiren metot olan, sosyal bilim metodudur.

1.Çalışma Olgusu

Bir olgu olan çalışma; her toplumsal aşamada yer almış ve toplumların yapısına göre farklılık göstermiştir. Genel olarak çalışma, bir eylem olarak kabul edilmektedir ve bu sosyal durumlarda üstlenilen bir eylemdir. Eylemin çalışma olarak tanımlanması; eylemin gerçekleştirildiği belirli geçici, mekânsal ve kültürel koşullara, belirli sosyal koşullara göre

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

nasıl yorumlandığına bağlıdır. Bu nedenle, çalışma olgusunun tanımı yapılırken; nelerin çalışma olarak kabul edileceğinin belirtilmesinde oldukça zordur. Bu nedendir ki çalışma kavramının bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003).

Çalışma olgusu; bazı araştırmacılara göre insanın var olma sebebi, bazılarına göre ise, insanlık ile bağdaşmayan ya da insanı kurtuluşa götüren bir araç olarak ifade edildiğinden toplumların değer yargılarına göre değişmektedir. Topluma ve aynı toplumun farklı zaman dönemlerine göre farklılık gösteren çalışma olgusu; çalışma ilişkilerini ve sosyal hayatı birlikte etkilemektedir. Zaman, toplum yapısı gibi etkenlerden dolayı çalışma olgusunun ilgili literatürde genel olarak kabul edilmiş tanımı bulunmamaktadır (Omay, 2009). Bu nedenle; ilgili literatürde çalışma olgusu ile ilgili farklı tanımlar bulunmasına rağmen, bu tanımlardaki ortak anlayış çerçevesi, belirli bir amacı gerçekleştirebilmek için, bireyin fiziksel, zihinsel ve ruhsal güçlerinin planlı bir şekilde kullanılması şeklinde belirtilebilir. Ayrıca, çalışma olgusu bireyin dahil olduğu toplumun değerlerine ve normlarına uygunluk göstermektedir. Çalışma olgusu ile ilgili söz konusu olan ortak görüş birliğinden bir diğeri ise çalışmada fiziksel veya zihinsel bir uğraşın var olmasıdır (Yıldız ve Dereli, 2010, 2015).

İnsan varoluşunun temelini oluşturan çalışma olgusu, çok amaçlı bir faaliyettir. Çalışmada irade sahibi olan birey; organize üretimin bir zincirin halkaları gibi gerçekleştirilmesinde aktif rol oynamaktadır. Yetenekleri ile üretimi gerçekleştiren ve bu üretim sürecini tasarlayan birey, üretim aşamasında üretim ile özdeşleştirilmektedir. Bu nedenle insanları her üretim aşamasında görmek mümkündür. Üretim zincirinde, bir kişinin bir işi yapmak için gerekli araçları bir araya getirerek üretmek için kullandığı güç, çalışma olarak ifade edilmektedir. Buradan yola çıkılarak çalışma olgusu ekonomik perspektiften ele alındığında, belirli bir ücret karşılığında belirli bir amaç için kişinin fiziksel ve / veya zihinsel güçlerini ve yeteneklerini kullanma faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Çalışma nesnel ve sonuç odaklı bir eylem olmayıp, bireyin içinde bulunduğu çevreyi sonuçlarıyla değiştirmek ve doğadan yararlanmasıdır (Yıldız ve Ören, 2010, 2013).

Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde de çalışma olgusu söz konusudur, ancak bu dönemde burjuvazi ve asiller için çalışan bireyler köleler ya da serfler olduğundan mevcut anlamda çalışma olgusu yoktur. Bu dönemde işçi-işveren ilişkisi yoktur ve günlük ihtiyaçların karşılanması amacıyla efendi-köle ilişkisi çerçevesinde çalışma yapılmaktadır. Sanayi Devrimi ile birlikte, 18. ve 19. yüzyıllarda çalışma, bireylerin istihdam edildiği kurumların ya da işletmelerin çalışanların emekleri karşılığı ücret ödenmesini ifade eden bir olguya dönüşmüştür. Mevcut çalışma koşulu, sanayileşmeyle ortaya çıkan endüstriyel kapitalizmin bir yansımasıdır. Günümüzde akla gelen ücret karşılığı çalışma olgusu, Sanayi Devrimi'nden

sonra ortaya çıkan çalışmayı ifade etmektedir. İşin yerine getirilmesi ve tazminat ödenmesine dayanarak, çalışan ve işveren arasında bir ilişki kurulmuştur (Ören, 2013).

Modern anlamda çalışma olgusunun teorik temeli kapitalizmin ortaya çıkması ile başlamıştır. 17. yüzyıla kadar olan dönemde gündelik çalışan işçilerin faaliyetlerini ifade eden çalışma olgusu, günlük yaşam için gerekli olan ve günlük kullanıma tabi tüketim mallarının üretimi ile ilgilidir. Fakat bu süreçten sonra çalışma olgusu, başkalarının ihtiyaçları için üretime geçmeyi ifade eden ilkel anlamını yitirerek, modern anlamını kazanmaya başlamıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003). Günümüzdeki dönemde ise, çalışma olgusu önceki dönemlerdeki anlamlarından farklı olup, çalışma ilişkisinde üçüncü bir kişiye olan bağlılık şeklinde ifade edilmektedir. Bağımlı çalışmanın oluşturduğu yabancılaşma nedeniyle çalışma kavramı, sadakatin azalmasına ve güvenilir ilişkilerin kaybolmasına yol açmaktadır. Günümüzdeki anlamı ile çalışma olgusu, insani boyutunu ve bireyin kendini gerçekleştirme aracı haline gelme özelliğini kaybetme eğilimindedir. Bunun dışında, günümüzde çalışma olgusunda işgücünün katmanlaşmasının sonucunda esnek çalışma biçimleri oluşmuştur (Yıldız, 2010; Dereli, 2015).

2.İş Kavramı

Temelde aynı olarak düşünüldüğünden, sıklıkla birbirinin yerine kullanılan iş ve çalışma kavramları aslında farklı anlamlara sahiptir. İş ve çalışma kavramları, Sanayi Devrimi'nden sonra sıklıkla karıştırılan iki kavramdır. Çalışma kavramı, emeğin eylem olarak faaliyette olması; iş kavramı ise, bir malın ya da hizmetin bir süreç olarak üretilmesi anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, çalışma etken bir faaliyetken, iş edilgen bir süreçtir. Bu bağlamda, iş ve çalışma kavramları bir sistemde birbirini tamamlayan, ayrılmaz parçalarıdır. Ekonomik bağlamda, emeğin konusunu oluşturan olgu iştir. İş yapan bireylerin gösterdiği faaliyet ise, çalışmadır. İş bir disiplinken, çalışma bireylerin emeklerini kullanarak yaptığı faaliyetlerdir (Ören, 2013).

Belli bir faaliyetin gerçekleştirilmesi için, zihinsel ve fiziksel çabaların sonucu ortaya çıkan iş kavramı, aktif bir kavram olan çalışmanın tersine pasif bir kavramdır. Belirli kurallar çerçevesinde yürütülen iş kavramı; mal veya hizmet üretimi için planlanan çabalar, mevcut toplumu değiştirerek bireysel ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasını sağlamaktadır. Gerçekleştirilmesi sırasında çaba ya da yük olarak görülen iş, bireyler tarafından manevi tatmin ya da mutluluk kaynağı olarak da görülebilir (Ören ve Yüksel, 2012).

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

İş, bir dizi eylemi ve bu eylemi başarmak için harcanan zamanı içeren bir olgudur. Gerçekleştirilmesi beklenen bu eylemler dizisi, örgütsel normların işaret ettiği gibi disiplinli olan zorunlu ve bağlayıcı bir yapıya dayanmaktadır. Bu resmi yapılanmada, bireyin özgür davranışını ortadan kaldırmaktadır. İşin doğası gereği, bireyin davranışını yöneten yükümlülükler ve bağlamalar vardır. Bu nedenle, çalışanlar çalışma faaliyetleri esnasında bağımsız hareket edememektedirler. Çalışan bireyler, eylemlerinde üçüncü bir kişiye bağlı olmuştur ve de alışma, bireyin kontrol alanının ötesine geçmiştir (Aytaç, 2002).

Ekonomik rasyonalite kuralları ile donatılan iş, bir ürün ve sanayileşmenin sonucudur. Modern toplumlarda iş kavramı, bireyin kimliklendirilmesi ve sosyalleşmesinde rol oynamaktadır. Bundan dolayı, “çalışma” ya da Sanayi Devrimi'nden sonra “iş” kavramının anlamı, bir araç olmaktan daha ileri bir konuma gelmiştir. Sosyal bir varlık olan bireyler, sadece para kazanma amacı ile çalışma eğiliminde değildir. Bireyleri çalışmaya yönlendiren diğer nedenler; içinde bulunduğu kültüre, eğitim durumuna ve kişilik özelliklerine bağlı olarak değişebilmektedir. Bu nedenle iş kavramı, modern dönemde çalışma kavramıyla aynı anlamda kullanılmaktadır. İş kavramı da çalışma olgusu gibi sosyalleşme ve gelir aracıdır (Yıldız, 2010).

3.İşgücü Kavramı

İşgücü kavramı, herhangi bir ekonomik yapının mal ve hizmetlerinin üretiminde faaliyet gösteren insan unsuruyla ilgilidir. Üretim anlamında, alım ve satımda ifade edilen emek, işgücü kavramını oluşturmaktadır. Ekonominin temel bir unsuru olan emek, ekonomik faaliyetin insan unsurunu temsil eden işgücünün ve işgücü piyasası kavramının özüdür (Gümüştü, 2011).

Ekonomik faaliyette bulunmak isteyen sermaye sahiplerinin, üretimde kullanılan teknolojik gelişmelere rağmen, işçilerin emeğine de ihtiyaçları vardır. Emek talebini ortaya çıkaran bu durum, emeğin arzına da yol açmıştır. Emek talebi, işgücü kavramıyla ifade edilmektedir. Ekonomik faaliyete belirli bir gelir sağlamak için katılmak isteyen işçi emeğini işgücü piyasasına da sunmalıdır. Sonuç olarak, alıcılar ve satıcılar da işgücü kavramının içinde tanımlanmaktadır. Böylece işgücü kavramları; işgücü arzı ve talebi, çalışma koşulları ve ücretlerin belirlendiği piyasalar ve yöntemlerden oluşmaktadır (Kalaycı, 2016).

İşgücü kavramı ile alakalı bir çerçeve çizmek gerekirse de 15-64 yaş aralığındaki sivil nüfus arasında iki bölüme ayrılabilir. Bunlar; emeğini arz edenler ve emeğini arz etmeyenler ve / veya edemeyenlerdir. Bir ülkenin ekonomisindeki, 15-64 yaş arasındaki çalışanların ve

işsizlerin toplamı işgücü kavramını oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, işgücü bir ülkede emek arz eden işçilerin sayısı ya da üretken nüfus olarak tanımlanmaktadır. İşgücü kavramını oluşturan işgücü piyasası; işgücüne dahil olanlar ve dahil olmayanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. İşgücüne dahil olanları; istihdam edilenler ve işsizler oluştururken, işgücüne dahil olmayanları; istemli (iradi, cari ücret düzeyinde çalışmak istemeyenler) işsizler ve gayri iradi İşsizlerden (cari ücret düzeyinde çalışmak isteyen, ama iş bulamayanlar) oluşmaktadır (Ekin, 2001).

4.Sanayi Devrimi Öncesi Dönemde Toplum Yapısı ve Çalışma Hayatı

Çalışma olgusu, insanlık tarihinin yaşadığı toplumsal aşamalarda belirleyici bir faktör olmuştur. Bu bağlamda, ilkel, köleci, feodal gibi toplum yapılarını incelemek istiyorsak bu yapılardaki toplumları üretim biçimleri ile, çalışma hayatları ile birlikte ele almalıyız.

4.1. İkel, Köle ve Feodal Toplumlarda Toplum Yapısı ve Çalışma Hayatı

İnsanlık tarihinin en eski toplulukları ilkel topluluklardır. Beş bin yıldan biraz daha fazla bir geçmişe sahip olan köle, feodal ve kapitalist toplumlar; ilk insan toplumlarının doğuşundan ilk devletlerin kurulmasına kadar süren ilkel topluluklar yüzbınlerce yıl süregelmiştir. Ayrıca binlerce yıla tanıklık eden ilkel topluluklar birçok ekonomik ve sosyal değişime uğramışlardır (Dereli, 2015).

Marx & Engels (2013)'e göre, ilkel topluluklarda ilk mülkiyet biçimi aşiret mülkiyetini oluşturmaktadır. Bu mülkiyet biçimi; insanların avlanma, balıkçılık ve hayvancılık ve tarımsal üretime dönüşüne karşılık gelmektedir. Tarımsal gelişmenin ilerleyen aşamalarında, büyük miktarlarda işlenmemiş arazi gereklidir. Bu aşamada, iş bölümü hala temeldir ve aile içinde hafif gelişmiş bir iş bölümü durumunu temsil etmektedir. Bu nedenle, ilkel topluluklarda ortak özellik tabanlı bir çalışma olgusu bulunmaktadır.

İkel topluluklar, çalışma olgusunun yapılandırılmamış olduğu toplumların ilk örnekleridir. Bu toplumlarda geçim için gerekli ihtiyaçları sağlamak ve fiziksel aktiviteyi üretim faaliyetlerine ayırmak için çok az zaman vardı. Çünkü doğal olarak kabul edilen ihtiyaçlar sınırlıydı. Bu ihtiyaçlar kısa sürede ve minimum çaba ile karşılanmaktaydı.

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

İhtiyaçların düşük olduğu ilkel toplumlarda çalışmak nadir bir faaliyettir. Çalışma faaliyeti, herkesin katıldığı bir etkinliktir, çünkü toplum üyeleriyle iş birliği içinde gerçekleştirilir. Bu dönemde, yiyecek toplandığında ve hayvanlar avlandığında, emeğin toplu kullanımı, yaşamın bir ön koşulu olarak kabul edilir ve belirli bir iş bölümü söz konusu olur.

İlkel toplulukların avlanma, toplanma ve geçim kaynakları nedeniyle göçebe toplum özellikleri, arazi keşifleri, hayvancılık ve tarımın gelişmesiyle sona ererek ilkel toplumlara yerleşmeye başlamışlardır. Yerleşen ilkel topluluklarda, ortak mülkiyet kavramı kaldırılmış ve özel mülkiyet kavramı toplumsal bir yaşam haline gelmiştir. İnsanların meta haline gelmesi ve mülklerini satması, ilkel toplulukların insanlık tarihi açısından köle toplumlarının doğmasına neden olmuştur (Dereli, 2015).

İnsanlık, göçebe hayatın hüküm sürdüğü ilkel toplum aşamasından geçiş ile köle toplum yapısına kavuşmuştur. Bu toplum modelinin doğum sürecindeki en etkili faktör, yeryüzünün keşfine bağlı olarak yerleşik aydınların aktarılmasıdır. İlkel topluluktan köle topluluğu yapısına geçiş ani bir olay değildir. İlkel toplumların dağılmasına yol açan dinamikler, köle üretimi ve efendi-köle ilişkilerini sosyal yapılara farklı zamanlarda ve yerlerde yerleştirmiştir. İlkel toplumdan köle topluma geçiş, emeğin ve üretim araçlarının verimliliğinin artmasında rol oynamıştır ve bu ilerleme sosyal dinamiklerde dönüşüme yol açmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003).

Toprağın göçebe toplum tarafından keşfedilmesi ve yerleşik sistemin geçişi, köle emeğini oluşturan en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Toprak ekiminin başlatılmasıyla, toprak üzerinde çalışan bir üretici sınıfı ortaya çıkmıştır. Yerleşik düzenle birlikte, fiziksel çaba gerektiren mücadelede yoğun olarak kullanılan köle işçisini ve artı ürünlerin sahibi olan efendiyi doğurmuştur (Ören ve Yüksel, 2012).

Üretimde kölelerin kullanımıyla toplumda aristokrat bir sınıf oluşmuştur. Bu sınıf, hayatlarını kölelerin emeği ile sürdürmüştür. Köle sınıfının politik hakları yoktur ve sadece iş faaliyetlerini gerçekleştiren varlıklar olarak görülmektedir. Üst sınıfların kültürleri, kölelerin mal ve hizmetlerinin üretimine dayanmaktadır. Topluların çalışmaları sayesinde, günlük çalışmalardan muaf tutulan lordlar, kültürlerinin inşası için boş zamanlarını kullanmaktaydı. Bu nedenle, köle emeği üzerinde büyüyen bir kültürel yapı vardır. Bu üretim ilişkilerindeki bölünme, toplumsal yapıdaki bölünmelere yol açarak, sosyal sınıfların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Köle toplumları, Marx'ın analizinde sosyal sınıfları olan ilk sosyal aşamadır (Yıldız, 2010).

Toplumun feodal aşaması da çok önemli bir aşamadır, çünkü zaman içinde sanayi toplumuna neden olan gelişmeleri içermektedir. Feodal toplumlar Orta Çağ'da egemen bir aşama olarak kabul edilmektedir.

Orta Çağ'ın sosyal, politik, ekonomik ve yasal düzenini belirleyen feodalizm, modern toplum yapılarından farklıdır. Siyasi, yasal, ekonomik ve sosyal bir rejime sahip olan feodal düzen, bir devlet birliği değil, birçok varlığa bölünmüştür. Feodalizmde devlet iktidarı ortadan kalktığı için güç toprak sahiplerinin elindedir. Genel olarak, 9. yüzyıldan beri kendini göstermeye başlayan feodalizm, büyük imparatorlukların, imparatorluklarının yıkıldığı ve imparatorlukların zayıf devletler ve güç grupları tarafından değiştirildiği politik, ekonomik ve sosyal bir yapıdır. Kırsal yerleşim alanı olan feodalizmde üretim yerleri mülktür ve üretim faktörleri toprak ve serf emeğidir. Feodalizm temelinde koruma altına alınan vasal ile onu koruyan senyör arasındaki ilişki vardır. Feodal düzen, merkezi devlet iktidarının parçalanmış olduğu düzeni ifade etmektedir, fakat iktidarın çöküşüne rağmen, kralın teorik anlamda varlığı sona ermemiştir. Devlet iktidarı ve egemenliğinin sahip olmadığı kural, kişisel hizmet ve sadakattir. Arazi sahiplerinin siyasi ve idari yetkileri mülk varlıklarına dayanmaktadır. Toprak, toplumsal ilişkilerin en önemli belirleyicisidir ve çalışma ilişkilerinden toplumsal ilişkilere kadar toplumun tüm unsurlarını etkilemektedir. Feodalizm kapalı tarım ekonomisine dayanan ekonomik bir düzendir. Kapalı bir yapının gösterilmesinin sebebi, ticaret sınıfının artan işgali ve ticaret yollarının kesilmesi nedeniyle şehir sınıfının yoldan çıkması ve şehir yaşamının yok olmasıdır. Para ve ticari işlemler arasındaki ilişki mal ve hizmetlere ait malların ödenmesinde yerini almıştır. Her ne kadar kendi kendine yeten bir sistem olan malikane sisteminde para tamamen yer almasa da değişim ve iş gücü hizmetinin konusu ve karşılanması gerekmektedir. Yaşanan gelişmeler sonucunda feodal toplumlar kapalı bir ekonomik yapıya dönüşmüştür (Göze, 2000; Erdem, 2009).

Sonuç olarak, kapitalist üretim ilişkilerine geçiş, feodal üretim ilişkilerinin kendi kendini yenileme koşullarından, şehirlerdeki demokratik gelişmelerin, toplumsal iş bölümünden, yaygın ücret emeğinden ve hızlı sermaye birikiminden yoksun bırakmıştır. Gerçekleşen tüm gelişmelere bağlı olarak, feodal toplum çökmüş ve kapitalist ekonomiye dayalı sanayi toplumunda yerini almaya başlamıştır. Sanayi toplumunda işin ortaya çıkışı ile birlikte ekonomik ve sosyal yapıda temel değişiklikler gerçekleşmiştir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003).

5.Sanayi Devrimi Öncesi Dönemde Çalışma Olgusunun Gelişimi

İnsanoğlunun varlığından bu yana bir insan faaliyeti olarak gerçekleştirilen çalışma olgusu zaman içinde birçok dönüşüme tanıklık etmiştir, ancak en büyük dönüşüm Sanayi Devrimi'dir. Bu dönüşüm, çalışma olgusunun uygulanış biçimini yani tekniğini değiştirmiştir.

Çalışma olgusunun, Sanayi Devrimi öncesi ve sonrasında ayrı ayrı ele alınmasında ki neden Sanayi Devrimi'nden sonra üretim sürecinde etkili bir şekilde kullanılan işgücünün makine ile değiştirmesi ve makinelerin kullanımının artmasıdır. Bu nedenle, Sanayi Devrimi öncesine baktığımızda gerçekleşen çalışma biçiminden çok farklı bir çalışma olgusu olduğundan büyük bir teknik dönüşüm yaşanmıştır (Dereli, 2015).

İlgili literatürde çalışma olgusunun tarihsel gelişiminin incelenmesinde, modern çalışma olgusu ile ilgili çok fazla bilgi olmasına rağmen, Sanayi Devrimi öncesi çalışma olgusu ile ilgili çok az bilgi ve kanıt bulunması karşılaşılabilecek en büyük zorluklardan biridir. Modern anlamda çalışma olgusu; kapitalizm ile birlikte başladığı için geleneksel anlayıştan oldukça farklıdır. Bunlar arasındaki en önemli farklılıklardan biri; Sanayi Devrimi öncesi çalışmaların, yaşam için gerekli olan tüketim mallarının üretimi ile ilgili olmasıdır. Bununla birlikte, çalışma ve üretimin amacı başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak için daha fazla üretim yapmak olduğundan, çalışma olgusu geleneksel anlamından uzaklaşmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003).

Sanayi Devrimi öncesi dönemde, toplumlarda günümüzde olduğu gibi çalışma olgusu olmadığı için, çalışma durumu mevcut olandan oldukça farklıdır. Sombart (1993)'a göre, endüstri öncesi insan doğaldır ve doğal insanın ekonomik görüşünü anlamak zor değildir. Doğal insanın ekonomik bakış açısına göre, insan tüm çabaların merkezidir. Her şeyin bir ölçütü olarak kabul edilen insan, yalnızca doğal ihtiyaçları dikkate alarak ekonomik faaliyetlerde bulunmakta olup, bu faaliyetlerin tek amacı insan ihtiyaçlarının sağlanmasıdır. Bu nedenle, üretilen mal miktarı ve tüketim için gereken miktarın eşit olması gerekmektedir. Harcama ve gelirin dengelendiği bu ekonomik düzen harcama sistemi olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla, tüm kapitalizm öncesi ekonomiler harcama sistemine dayanmaktadır (Sombart ve Bozkurt, 1993, 2014).

Sanayi Devrimi öncesindeki dönemde ekonomik faaliyetler sadece var olmak için insanların ihtiyaçlarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, bu ihtiyaçların seviyesi insanlara ve mesleklere göre değişmektedir. Bu ihtiyaçların seviyesine örnek olarak, kendi ihtiyaçlarını

karşılama amaçlayan çalıştığı arazinin sahibi olarak bir çiftçinin daha geniş bir araziye; bir zanaatkârın ihtiyaç duyduğu şey ise, yaptığı şeyleri satmak ve geçimini sağlamak için geniş bir müşteri kitlesine ihtiyacı vardır. Bu nedenle, sanayi öncesi dönemde temel amaç, ihtiyaçların karşılanması olduğundan çalışma da bu doğrultuda yürütülmekteydi (Sombart ve Dereli, 1993, 2015).

Çalışma ve yaşam, insanlık tarihinin büyük bir bölümünde iç içe geçmiş durumdadır. Sanayi Devrimi öncesi dönemde insanlar yaşamları için yeterli bir düzeyde üretim yapmışlardır. Kullanılan teknolojinin geri olması nedeniyle, çalışmada emek yoğun üretimle gerçekleşmektedir. Bunun dışında, kaynakların azlığı nedeniyle de insan ihtiyaçları sınırlıdır. İnsanlar, doğal yaşam ortamlarında fizyolojik ihtiyaçlarını karşılama duygusuyla çalışma olgusunu ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle, insanlar temel ihtiyaçları karşılamak ve yaşamak için çaba sarf etmişlerdir. Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde, çalışanların çoğunluğunu köleler, esirler ve serfler oluşturmaktaydı. Çalışmaktan muaf olanlar ise; asiller, aristokratlar, feodal yöneticilerdi (Yıldız, 2010; Ören ve Yüksel, 2012).

Marx & Engels (2013)'e göre, insanları hayvanlardan ayıran ilk eylem düşünme yeteneğinin olmasının aksine, üretim araçları yapmalarıdır. Başka bir deyişle, insanlar geçimlerini sağlayarak yeni yaşam şekilleri bulmaya başladıklarında, kendilerini diğer yaşam biçimlerinden ayırmaya başlamışlardır. Böylece, insanlar fiziksel bir organizasyon kurmanın ilk adımını atmışlardır. İnsanlar geçimini sağlamak için yeni bir yol bulduğunda, dolaylı olarak kendi materyalist yaşamlarını da oluşturmuşlardır. Bu nedenle, insanlık tarihini üretim araçlarıyla açıklamak, çalışma olgusunun doğrudan sosyal yapıdaki farklılıklara yol açtığı anlamına gelmektedir.

Üretici güçlerin ulaştığı gelişme düzeyi, iş bölümü tarafından elde edilen gelişme düzeyini etkilemektedir. İş bölümünün her yeni aşaması, bireyler arasındaki iş deneyimi, araçlar ve ürünler açısından da ilişkiyi ortaya koymaktadır. Üretici güçlerdeki gelişmeler, toplumların sınıf yapılarında dönüşümlere yol açmıştır. Bu nedenle, her bir toplum aşaması açıklanırken sınıfsal yapı oldukça önemli bir gösterge olmuştur (Marx ve Engels, 2013).

İlgili literatürde bazı araştırmacılar, toplumların tarihinin sınıf savaşlarının tarihi olduğunu savunmaktadır. Sınıf mücadelesi, üretim araçlarının mülkiyetine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, bireylerin sınıfları sadece üretimleri ve ürettikleriyle değil, nasıl ürettikleriyle de ilgilidir. Tarihsel materyalizm, üretim tarzını tüm sosyal, kültürel ve politik kurumların belirleyicisi olarak kabul etmektedir. Mevcut üretim tarzının koşulları altında, insanlar geçimlerini sağlamak için üretim yaparken, birbirleriyle ilişki kurmak zorunda

kalmaktadırlar. Bundan dolayı, üretim sürecindeki sosyal ilişkilerin doğası üretim tarzı ile belirlenmektedir (Marx ve Engels, 2013; Marx ve Engels, 2014).

6.Sanayi Devrimi Sonrasında Yaşanan Dönüşümler

Feodal toplumun yerini sanayi toplumlarına bırakması Sanayi Devrimi ile gerçekleşmiştir. İnsanlık tarihinin hiç görmediği boyutlarda değişimlere neden olan Sanayi Devrimi, sanayi toplumlarının doğuşunda rol oynamış, tüm sosyal kurumlarda değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Sosyal kurumların işlevlerinin değişmesine neden olan Sanayi Devrimi, sosyal sınıflar bağlamında işçi ve işveren sınıfını oluşturmuştur.

6.1.Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi, eski düzenin özelliklerini kökten değiştirerek, yeni bir toplum modelinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde birçok faktör rol oynamaktadır. Kırsal alandan kente göç ve Sanayi Devrimi ile birlikte toplumda radikal dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Bugün yaklaşık 300-350 yıl önce, eski toplumların çökmesine ve yeni toplumların doğmasına neden olan büyük bir patlama olarak ortaya çıkan Sanayi Devrimi milyonlarca insanın yaşamının değişmesine yol açmıştır. Bu nedenle Sanayi Devrimi, feodal toplumlar ile başlayan ve endüstriyel toplumlarda dönüşüm sürecinde en önemli rolü oynamıştır (Bozkurt, 2014).

Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesini hazırlayan tüm sosyal ve ekonomik yaşam alanlarını etkileyen değişiklikler genellikle üç hazırlanma süreci altında ele alınmaktadır. Bunlar; düşünsel hazırlanma, Rönesans'ın doğanın ele geçirilebilir olduğunu vurgusuyla insanın doğaya karşı çaresizliğinin yıkılmasını sağlamıştır. Buna ek olarak, düşünsel hazırlanma zenginliğin özendirilmesi ve dindeki reformist hareketlerin teşvik edilmesiyle sağlanmıştır. Böylece, zenginleşme teknik sermaye birikimi ve tasarruf için ahlaki bir zemin hazırlanmıştır. Rönesans tarafından sağlanan aydınlanma süreci ile kendini bilim, felsefe ve sanat alanında göstermeye başlayan kişi, maddi ve manevi yönden gelişerek kendini sürekli olarak yenilemekte ve kendini araştırmaktadır. Bir başka hazırlanma süreci de, demografik hazırlanma sürecidir. Nüfus artışları, yaşamdaki gelişmeler ve sağlık bilgisindeki artış nedeniyle sağlanmıştır. Tarımsal devrim, üretimin artan kentsel nüfusun ihtiyaçlarını karşılamasını sağlamasına karşın, kırsal alanlardan göç, düşük ücretli işçilerin ve endüstriyel kapitalizmin ihtiyaç duyduğu işsizlerin yığını oluşturmuştur. Sanayileşme sürecini yaşayan topluluklarda, fabrika düzeninin gerektirdiği işgücü, yaşam gelişmeleri, sağlıklı ürün ve çevre gibi faktörlere bağlı olarak nüfus patlamaları ile karşılanmaktadır. Tarım

reformundan dolayı köylü kasabasından kentsel tarıma göç olgusunun etkisiyle, tarımdan uzaklaştırılan ve fabrikalarda kötü şartlar altında çalışan yeni doğan sanayi toplumlarında işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumlarında demografik hazırlık, benimsenen çeşitli yöntemler ve politikalarla sağlanmıştır. Bu yöntemin ve politikaların etkisi ile kırsal kesim göç etmeye başlamış ve şehirler için işgücü üretmeye başlamıştır (Sanal, 2014).

Tüm hazırlanma aşamalarının bir sonucu olarak, 18. yüzyıla gelindiğinde, toplumun düşünce yapılarında ve bireylerde meydana gelen değişimler gerçekleşmiştir. Rönesans ve Reform hareketleri, sömürgeciliğin artmasıyla sermayenin birikmesi, loncaların çöküşü ve tarım alanlarının çökmesi ile fabrika düzenine atılan işsizler, sanayi toplumlarının oluşumunu meydana getirmişlerdir. Sanayi Devrimi, düşünsel ve demografik hazırlanma süreci üretim tekniklerinin gelişmesiyle gerçekleşerek, sanayileşme süreci tüm sanayi dallarına dalga olarak yayılmış ve zaman içinde verimliliği artırmıştır (Dereli, 2014).

6.2. Sanayi Toplumunu ve Özellikleri

Sanayi toplumu, yalnızca sanayileşme olgusuyla ilişkili olmayıp, aynı zamanda diğer toplumlardan taşıdığı özellikler bakımından oldukça farklıdır. Bir başka deyişle, sadece ekonomik yapıyı değil, diğer toplumsal kurumları da etkileyen bir süreç olan sanayileşme, toplumsal yapının dönüşümüne yol açmıştır (Dereli, 2015).

Örgütsel bir yapı olan sanayi toplumu, toplumsal yapılar içinde son derece karmaşık bir sistem oluşturmuştur. Bu nedenle, sanayi toplumlarına yol açan Sanayi Devrimi, sadece endüstri ile ilgili bir olgu olarak görülmemelidir. Toplumların ekonomik yapılarına ek olarak, sosyal ve kültürel yapılar da değişmiştir. Makine yapımının hız kazandığı Sanayi Devrimi sonrası dönemde nüfus patlamaları yaşanmıştır. Sanayi Devrimi, sermaye sahipleri ve işçiler arasında sermaye ve el emeğinin merkezileşmesine neden olan yeni sosyal ilişkiler kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca, sermaye sahiplerinin şehirlere yerleşmesi ile, şehirlerde yaygın sanayi üretimine geçilmiş ve köy ve kasabalarda tarımsal üretimin yapılmasının önüne geçilmiştir. Bu durumda, 20. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da nüfusun büyük bir kısmı kentlerde yaşamaya başlamıştır. Ayrıca sanayileşme süreci, makineleri iş yerine sokan fabrikaları ortaya çıkarttığından şehirlerde kurulu fabrikalarda çalışmak için, köylerden şehirlere göç olgusunu getirmiştir (Tanilli, 2006).

İnsanlık tarihinde devrim yaratan sanayileşme, fabrika üretim düzenine dayanan bir sosyal örgütlenme biçimi olarak tanımlanmaktadır. 19. yüzyılda kapitalist üretim tarzının gelişimi, mekanize üretimin yaygın kullanımıyla sağlanmıştır. Kalkınma, öncelikle tekstil ve demir-

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

çelik endüstrisinde kendini hissettirmiştir. Eski ustalar, hayati dönüşüm ve göç karşısında boşalan işgücünü kullanarak fabrika düzenlerini kurmuşlardır. Fabrika düzeninin gerektirdiği işgücü göç yoluyla sağlanmaktadır (Bozkurt, 2014).

Gerçekleşen büyük dönüşüm tüm toplumsal sınıfları ve katmanları etkilemiştir. Feodal yapıdan ayrılanlar, dönüşüm yönünde yeni yaşam ve çalışma koşullarına girmişlerdir. Kentleşme hareketinin yanı sıra büyük şehirler oluşmuş ve bu durum çalışanları sanayi işçisi konumuna getirmiştir. Kapalı toplumlar göç olgusu tarafından yok edilmiş ve kentleşme sürecine girmiştir (Dereli, 2015). Sanayi toplumları, üretim sistemlerini emekten sermayeye dönüştüren toplumlardır. Diğer bir deyişle, üretimin makineler tarafından yapıldığı yer sanayi toplumlarıdır (Ören, 2013).

Sanayi Devrimi sonucu teknolojik gelişmelerin hızlanması ile ev üretimi olarak adlandırılan geleneksel çalışma yerini, iktisadi gerekçenin rasyonelitesi altında fabrika üretimi almıştır. Bu, ihtiyaç duyulan işgücünün çeşitliliği ve fabrika düzeninin miktarı bağlamında kendi yeni yönetim tarzlarına yol açmıştır. Kapitalist üretim modelindeki hiyerarşik yapı, teknolojik gelişmelerin ardından ortaya çıkan işgücünün çeşitliliğinin sonucu değil, kapitalistlerin sosyal kontrol sağlama arzusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Sanayi Devrimi'nden sonra doğan fabrikalar, teknolojik gelişmelerin bir sonucu değil, büyük sermaye sahiplerinin büyük ölçekli üretim üzerinde kontrol sahibi olmalarının bir sonucudur. Sermaye sahipleri işgücüne hakim olmaya başlamıştır. Bu hakimiyetin sınırı da teknik alanı aşmakta ve aynı zamanda doğal süreçleri de etkilemektedir. Bu nedenle, yaşam dönüşümlerinin etkileri sadece üretim süreciyle sınırlı değildir, aynı zamanda toplumsal yaşamla da sınırlıdır (Göze, 2000).

Sanayi Devrimi, üretim sürecinde ve dolayısıyla ekonomik yapıda meydana gelen bir olgudur. Bu nedenle, Sanayi Devrimi sonrası dönemde ekonomik değişiklikler yaşanmıştır. Yeni doğmuş sanayi toplumları; müdahaleden uzak, bireysel girişimciliğe ve rekabetçi özelliklere dayanmaktadır. Bu özgürlüğün uygulamadaki anlamı, işverenin zayıf çalışan tarafından belirlendiği çalışma ilişkileri biçiminde ortaya çıkmaktadır. İşçiler, üretim faaliyetlerinde ve işverenlerle kurdukları ilişkilerde güçsüz tarafı temsil etmektedir. Bunun dışında, her sanayi topluluğu çeşitli dallara ayrılmakta ve farklı üretim türleri ve üretim işletmelerinden oluşmakta olup, kapitalist sistemi benimsese de benimsemese de, her endüstriyel toplumda yapısal değişiklikler sürekli görülmektedir. Bu bağlamda, Sanayi Devrimi ile birlikte toplumsal kurumlarda önemli değişiklikler gerçekleşmiştir (Metin ve Özaydın, 2014).

7.Sanayi Topluluklarında Yaşanan Dönüşümler

Sanayi Devrimi sanayi toplumlarında; aile, eğitim, ekonomi, din ve siyaset gibi toplumsal kurumlardan toplumsal sınıflara kadar birçok değişikliğe neden olmuştur. Bunlar, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

7.1.Toplumsal Kurumlarda Yaşanan Dönüşümler

Toplumsal yapı olan toplumsal kurumlar; özellikle aile, eğitim, ekonomi, din ve politikadan oluşur. Bu kurumların feodal toplumlarından miras kalan işlev ve özelliklerin kaybı, sanayi toplumunun anlaşılmasında, endüstriyel toplumlarda yeni işlev ve özelliklerinin açıklanmasında son derece önemlidir.

Sanayileşen toplumlar, toplumsal yaşamın sanayi ve fabrikalar etrafında şekillendiği toplumlardır. Sanayileşme sürecinin yanı sıra tarım toplumlarından miras kalan aile, eğitim, politika ve ekonomi gibi birçok sosyal kurumda da değişiklikler gerçekleşmiştir. Sanayi toplumlarında emek ve sermaye ayrışmasında en önemli değişikliklerden biri, aile üyelerinin birlikte çalışmak zorunda kalmadan fabrika düzenine geçişe bağlı olarak işverenle çalışmaya başlamasıdır (Zencirkiran, 2014).

Tarımsal üretimin baskın olduğu sanayi öncesi dönemde, ekonomik üretim birimi olarak aile üyeleri birlikte çalışmaktadırlar. Sanayi Devrimi ile birlikte, aile kurumundaki bireylerin değişen rolleri, aile başkanının otorite kullanımı ve aile üyeleri arasındaki çatışmalar nedeniyle sorunlar ve değişiklikler ortaya çıkmıştır. Üretimin aileden ayrılması ve sermaye sahiplerinin etrafında toplanması, aile kurumundaki fonksiyonel farklılıklara neden olmuştur. Çalışanların bir işte özgür kalmasını ve çalışmasını sağlamak için çocuklara eğitim ve sosyalleşme imkanı sağlayan aile kurumunun bu işlevi okullara aktarılmıştır. Ayrıca, aile tarafından sağlanan yaşlı bakımı hizmetleri, sanayileşme döneminden sonra huzurevleri gibi diğer kurumlara bırakılmıştır. Sanayi Devrimi ile küçülen büyük aile, çekirdek aile yapısının standart olarak sosyal olarak onaylanmış ve modernize edilmiş bir halini almıştır. Sosyal bir kurum olan aile, işlevlerini diğer kurumlara indirgeyerek eski işlevlerini yitirmiş ve endüstriyel modele uyarlanmıştır (Toffler, 2008).

Bir diğer toplumsal kurum olan eğitim; Sanayi Devrimi'nden sonra, genç işgücünü ve çocukları iş dünyasına ve endüstriyel toplum yapısına uyumlu hale getirmeyi hedefleyerek, fabrika düzeni amacıyla büyük bir boyut kazanmıştır. Bir yandan fabrikaya özel kitle eğitimi yaklaşımıyla bir yandan matematik ve okuryazarlık becerilerini geliştirmeye çalışırken, diğer

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

yandan da örtük müfredat ve sanayi toplumunun yargısı tarafından yönlendirilmiştir. Eğitim kurumunun yeniden yapılandırılması, fabrika düzeninin çarkını döndürmeyi amaçlayan politikalar temelinde gerçekleştirilmesini sağlamıştır (Toffler, 2008).

Sosyal kurumların refahında da değişiklikler olmuştur. Özellikle Protestanlık, kapitalist olma yoluna giren her toplumda zafer kazanımlarını kolaylaştırmıştır. Din de sanayiye uygun olarak sermaye birikimi için dönüşmüştür. Bu nedenle sanayileşme, insanlığa yararı ve kazancı için iyi bir gelişme olmuştur. Bireysel yeteneklerin kullanımı, Tanrı'ya ve ulusa karşı bir görev olarak görülmüştür. Sanayileşmiş toplumlarda çalışma olgusu kutsanmıştır (Dereli, 2015).

Sanayi Devrimi ile ekonomi kendisini bir sosyal kurum olarak dönüştürmektedir. Ekonomik anlayış bağlamında eski teorilerle çelişen yenilikçilere göre, deneyimli teknolojik gelişme, girişim özgürlüğü gerektirmektedir. Girişimcilerin kendi çıkarlarını gözetmelerinin genel çıkarlara hizmet edeceğini savunmuşlardır. Çalışanların örgütlenmesinin yasaklanması ve üretim ile ilgili düzenlemelerin kaldırılması düşüncesi uygulamaya konu olmuştur. Sanayileşmiş toplumlarda rasyonalizm ön plana çıkmış ve girişim özgürlüğü sağlanmıştır. Bu durum, sanayi öncesi dönemde lonca rejiminin dayanışmasını kaldırarak yeni bir sosyal yapı oluşturmuştur. Bu yeni toplumsal yapı çatışmaya dayanmakta ve çalışanı makinenin bir parçası olarak gördüğü için insani boyuttan uzak bir kavramdır (Bozkurt, 2014).

Özetle, sanayileşme süreci toplumların ekonomik, politik ve sosyal yapılarında değişikliklere neden olmuştur. İlk olarak, üretim-tüketim ilişkileri değişmiş olup, kentleşme olgusu hızlanırken, insanların coğrafi hareketliliği artmıştır. Üretim, lonca ve zanaatkârların sırasını kırarak kitle bu süreçten çıkarılmıştır. Bu bağlamda, işgücünün kalitesinde değişiklikler olmuştur. Bu değişikliğe uyum sağlamak için yeni sağlık ve eğitim politikaları geliştirilmiştir. Sonuç olarak, sanayi toplumlarında toplumsal kurumların kendi özellikleri ve kurumların birbirleriyle güçlü bağlantıları vardır.

7.2. Toplumsal Sınıflarda Yaşanan Dönüşümler

Toplumsal yapıların oluşumunda önemli bir belirleyici; toplumsal sınıflardır. Her ne kadar sınıf kavramı, bazılarında göre sanayi toplumlarına özgü olarak görülse de bazılarında göre de sanayi öncesi toplumsal aşamalarda da sınıflandırmalar mevcuttur. Sınıflar, ilkel toplum aşamasından sonraki tüm toplumsal aşamalarda gerçekleşmiştir. Sınıf kavramı sosyal yapı

veya kapsayıcı bir sistemin önemli bir belirleyici birimi olarak görülen toplumsal tabakalaşmanın unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir (Ertuğrul, 2002).

Tarihsel materyalizm teorisi, ilkel toplumlardan sonraki tüm sosyal sistemlerin sınıf toplumları olduğunu savunmaktadır. Zamanla artan sanayileşme ve fabrikaya dayalı üretim sistemi ve geçim koşulları ciddi biçimde farklılaşarak, sınıf kavramı bugünkü anlamına ulaşmıştır. Bu bağlamda, sanayileşme sürecinin en önemli çıktularından biri, eski sosyal sınıfların yeni sosyal sınıfların yerini almasıdır. Sanayicilerin, tüccarların, serbest meslek sahiplerinin burjuva sınıfı feodal toplumları, Ortaçağ Devri'nin sonuna doğru doğdukları için Sanayi Devrimi tarafından doğmuş yeni bir sınıf olarak görülmezler. Sanayileşme döneminden sonra, burjuva sınıfı ile sanayi toplumlarındaki işçiler arasında bir kutuplaşma olmuştur (Tanilli, 2006). Sosyal değişimin itici gücü olan sanayiciler, iktidarı aristokrasinin eline geçirmeye çalışan burjuvazinin bir parçasıdır ve bu nedenle işçi sınıfına karşı tek güç değildir. Sanayi düzenin varlığı, emeğini sunan işçi sınıfına bağlıdır (Bozkurt, 2014).

Feodal yapının çöküşüyle ve Batı toplumlarındaki Sanayi Devrimi ile birlikte, modern denilen yeni sosyal sınıflar doğmuştur. Modern sosyal sistem, açık sınıf bir sistem olduğu için kast ve feodal katmanlardan ayrılmaktadır. Alt, orta ve üst sınıflardan oluşan piramit benzeri bir tabandan oluşur. Sürekli kentleşme sürecinde bir tür yasa ortaya çıkmıştır. Bu yasaya göre, kentsel nüfus içindeki sanayi işçilerinin sayısı arttıkça, orta burjuva tabakasının sayısı da artmaktadır. Bu nedenle, orta sınıfın sanayi toplumları açısından artması olumlu bir gösterge olarak kabul edilmektedir (Dereli, 2015).

Kapitalizmi benimsemiş sanayileşmiş toplumlarda, insanlar çalışmalarını yaparak gelirlerini artırmaktaydılar. Mesleğin itibarı ile itibarın elde edildiği gelir arasında bir ilişki vardır. Bu nedenle, sanayi toplumlarında gelir ve sosyal sınıf arasında güçlü bir ilişki vardır (Taşçı, 2012).

7.3. Özgürlük Anlayışında Yaşanan Dönüşümler ve İşçi Sendikalarının Güç Kazanması

Sanayileşme sürecinin başlangıcında, üretim faktörlerinin farklı ellerde birikmesi, diğer bir deyişle üretim faktörlerinin sahiplenilmesindeki değişim, sınıf temelli bir çatışmaya yol açmıştır. Üretici faaliyetlerini üstlenen işçiler bir tarafı temsil ederken, işverenin sermaye sahipleri diğer tarafı oluşturmuştur. Bu bağlamda, sermaye sahipleri karşısında, işçiler örgütlü bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum şüphesiz bir özgürlük arayışına yol açmıştır (Bozkurt, 2014).

Makine üretimine ve üretim sürecindeki işçilerin kitlesel üretimine dayanan fabrika sistemine geçişle birlikte, lonca sistemi gibi mevcut sistemler işlevlerini yitirmiş ve çalışan-çalıştıran birliği zarar görmüştür. Loncaların güç kaybına uğramasıyla fabrikalar artmaya başlamıştır. Kapitalist düzende bir işveren tarafından üretimin örgütlenmesi, işverenlerin kapitalizasyonuna ve üretim süreci içinde sermaye işlemeye yönelik işgücünün işe alınmasına yol açmıştır. Sermaye yatırımları nedeniyle, üretim aşamasında fabrika düzeyinde etkin bir konumda yer almaya başlayan makineler, üretim sürecinde işçilerin yeni bir bölünme yaşamasına neden olmuştur. Zaman içinde bu bölünme, işçiler ve yönetim arasında hızla büyüyen bir hiyerarşiyi ortaya çıkarmıştır (Dereli, 2015).

Sanayileşme sürecinin ilk yıllarında ekonomik ve sosyal sorunların artmasıyla, liberal anlayışla bir çözüme yönelik müdahale edilmediği vurgulanmıştır. Liberal anlayışın katı kurallarının çözülebileceği ve işçilerin örgütlenme özgürlüğüne kavuşabileceği gerçeği, belirli bir dizi gelişmeye dayanarak sağlanmıştır. Bu gelişmelerin en önemlisi sosyalizmin ortaya çıkmasıdır. 1850'lere geldiğinde, sosyalist teoriler ilk olarak Fransa'da ve daha sonra Avrupa'nın düşünce sistemlerinde ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Marx'ın teorisi en önemlisidir. Sosyalist teorilerin yaygın kullanımıyla, sanayi işçileri sınıfı, sınıf mücadelesine, teorinin önderliğindeki paraleller ışığında örgütlenerek başlamıştır. Sınıf mücadelesinin başlangıcında, 1848 Devrimi büyük önem taşımaktadır (Tuna ve Yalçıntaş, 2011). 1848 Devrimi ile çalışmanın kendi kendini gerçekleştirme aracı olarak kabulü ile, sadece bir ücret elde etme aracı olarak görüldüğü gerçeği karşısında egemen olmaya başlamıştır. Çalışma, ücret elde etmenin temel aracı olduğundan, yaşama hakkının ana unsurlarından biri çalışma hakkıdır. Buna ek olarak, 1848 Devrimi, gelirlerin sanayi toplumlarında emek yoluyla elde edildiğinin anlaşılması noktasında oldukça büyük bir öneme sahip olmuştur. 1848 Devrimi, uzun vadede işçi hareketlerinin perspektifine büyük bir katkı sağlamıştır, ancak kısa vadede kapitalist üretim ilişkilerinde hak olarak çalışma hakkına sahip olmak mümkün olmamıştır (Güler, 2014).

Sanayi toplumu, 20. yüzyılda sınıf mücadelesini kurumsallaştırmıştır. 1880'lerde başlayan ve tüm sanayi ülkelerinde kendini hissettiren sosyal muhalefet, işçi sınıfı için korumacı mevzuatı kabul etmiştir. Bu yasaların kabulü, sosyal hayatı derinden etkilemiştir, çünkü yasa hastalık, kaza, yaşlılık ve işsizlik durumunda işçilere bir takım güvence sağlamıştır. Bu bağlamda, sendikalar da etkilerini göstermeye başlamışlardır. Böylece sınıflar arasındaki karışıklık yasal düzenleme ile kontrol altına alınmış olmuştur. Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerinde yaşanan toplumsal sorunları çözmek için uygulanan en önemli araçlardan bir diğeri de sosyal politikadır (Taşçı, 2012).

Kapitalist anlayışın artan sorunlarla başa çıkamaması, çalışanların sınıf bilincini kazanmasına ve sendikalar altında örgütlenmelerine ve hak aramalarına neden olmuştur. Sendikaların işçilere bir taraf olarak doğması, sanayi toplumlarındaki endüstriyel ilişkiler sistemini ortaya çıkarmıştır. Kötü şartlar altında çalışan işçilerin uzun mücadelelerin sonunda sendika kurma hakkı kazanması, özgürlük alanında bir gelişme olarak görülebilir (Dereli, 2015).

Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında işçi sendikalarının önem kazanması Sanayi Devrimi ile kendini göstermiştir. Sanayileşme ile birlikte yoğunlaşan kitle üretimi, vasıfsız ve yarı vasıflı işgücünün örgütlenme eğilimini hızlandırmış; sendikal hareketin meslek sendikacılığından sıyrılarak endüstri sendikacılığına doğru bir dönüşüm geçirmesine yol açmıştır. Bu dönüşüm işçi sendikacılığının her yönüyle güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle gelişmiş ülkelerde 1970'lere kadar devam eden yüksek sendikalaşma eğilimi ve yoğunluk oranları ile endüstri sendikacılığı, sendikal hareketin ekonomik ve demokratik temsil fonksiyonlarını başarıyla gerçekleştirdiğinin ve dolayısıyla da işçi sendikacılığının güçlenmesinin bir ifadesi olmuştur (Selamoğlu, 2006: 63).

Bu doğrultuda sendikaların izlediği politikalar kuşkusuz sektörden sektöre ve ülkeden ülkeye farklılıklar göstermiş olmakla beraber işçilerin genel olarak sektör/iş kolu bazında örgütlenmeye gittiklerini, sendikaların sınıf temeline dayanmayan politikalar izlediklerini ve ücret sendikacılığının egemen olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda gelişen ve federatif bir yapı kazanan sendikal hareketin tek işlevi, toplu pazarlıklara girmek ve üye sendikaların sözleşme sisteminin getirdiği haklardan yararlanmasını sağlamak olmuştur.

Bu çerçevede kitlesel üretim anlayışı ile birlikte işçi sendikaları büyümüş ve giderek merkezileşmiştir. Bunun doğal sonucu olarak işçi sendikalarının davranışlarını etkilediği birey ve üye sayısı giderek artmıştır. Dolayısıyla işçi sendikalarının merkezileşme süreci, bir baskı unsuru olarak bu sendikaların önemini arttırmıştır (Kocabaş, 2006: 38).

Sendikaların gücü ve etkinliği ile ifade edilmek istenen ise, işçi sendikacılığının işgücü piyasasının yönetimini etkileyebilme gücüdür. Bu bağlamda sendikal hareket 1970'lere kadar tam istihdamı ve çalışanların refahının güçlendirilmesini hedefleyen toplumsal uzlaşmayı destekleyen endüstri ilişkileri sisteminin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu toplumsal uzlaşmanın dayanak noktaları; belirsiz süreli sözleşmeler ile düzenlenen tam zamanlı istihdam, toplu pazarlığa dayalı ücret yönetimi, vergiler ile desteklenen güçlü sosyal refah harcamaları, çalışma sürelerinin ve iş güvenliği standartlarının kontrolü ve iş güvencesidir. Kısacası bu

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

beş temel dayanak noktası üzerinde gelişen toplumsal uzlaşma içerisinde işçi sendikacılığı işgücü piyasasının yönetiminde etkinlik kazanırken; ekonomik büyümeye, sosyal hakların gelişimine ve toplumsal refah sürecine önemli katkılar sağlamış (Selamoğlu, 2003: 66-67) ve tarihsel süreç içerisinde en güçlü olduğu dönemi yaşamıştır (Topalhan, 2015: 227-228).

8. Sanayi Sonrası Çalışma olgusu

Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan sanayi toplumları, Enformatik Devrim ile yeni bir süreci sanayi sonrası toplum aşamasına geçmiştir. Önceki dönemlerde feodal toplumların yerini sanayi toplumlarının alması gibi, teknolojik gelişmelerin artması ile birlikte de sanayi toplumlarının yerini sanayi sonrası toplumların aldığı görüşü bulunmaktadır (Dereli, 2015).

Günümüzde sanayi toplumlarının hala var olmasına rağmen, gelişmiş Batı ülkelerinin yaşam gelişimlerine bağlı olarak toplumun yeni bir aşaması olan sanayi sonrası toplum ile yeni bir toplum aşamasına geçilmiştir. Daniel Bell tarafından ortaya atılan sanayi sonrası toplum gelişmiş batı ülkelerinin yeni bir toplumsal aşamaya geçtiği tezine dayanmaktadır (Güler, 2014).

Sanayi sonrası toplumun en açık ve kapsamlı tanımı, Daniel Bell tarafından, 1973 yılında yayınladığı "Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi" adlı eserinde yapılmıştır. Bell'e göre sanayi sonrası sanayi ürünleri hala üretilmekte olsa da, kullanım noktasında önceki tipteki toplumdaki oldukça farklıdır. 1973 yılında yayınlanan bu çalışmada Bell, Sanayi Devrimi sonrası toplumun sosyal yapısını ve politik sonuçlarını ele almıştır. Batı'nın gelişmiş ülkelerin sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma geçmesi gerektiği Bell'in temel savıdır. Sanayi sonrası toplum, yeni bir toplum teorisi olarak kabul edilmektedir, çünkü çalışma olgusu ile ilgili yeni varsayımların varlığı ve sosyal yapıda, özellikle de sosyal sınıftaki değişiklikler söz konusudur (Giddens ve Dereli, 2000, 2015).

Sanayi sonrası topluma geçişte büyük gelişmeler etkili olmuştur. 1950'lerden bu yana gelişmiş kapitalist toplumların ekonomik ve sosyal yapılarındaki değişim, üretim odaklı araştırma yapan araştırmacılar ve endüstriyel toplumların geleceği üzerine çalışmalar "sanayi sonrası toplum" evresinin görüşlerinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Verimlilik kaynağındaki değişim, sanayi sonrası topluma geçişte en belirgin faktörlerden biridir. Sanayi Devrimi öncesi dönemde üretkenlik ön planda iken sanayileşme ile makine ön plana çıkmış, sanayileşme sonrası toplumlarda ise kendini gösteren bilgi olmuştur. Her toplumsal aşamada, iktidarda olanlar bu kaynakları ellerinde bulunduranlar haline gelmiştir. Sanayi Devrimi

öncesi toplumlarda arazi sahipleri, sanayi toplumlarında iş adamları, sanayi sonrası toplumlarda ise, bilim insanları, araştırmacılar ve üniversiteler başlıca etkenlerdir. Üretkenlik ve güç belirleyicilerinin bilgi olduğu gerçeği, sanayi toplumlarında ayırt edici özelliklerinden birisidir (Parlak ve Dereli, 2004, 2015).

Bell'in sanayi sonrası toplum teorisinde her aşamayı diğerinden ayıran, Marx'ın yaptığı gibi, üretici güçlerde meydana gelen değişimlerdir. Bu değişimleri göz önünde bulundurarak, geleneksel toplumdan sanayi toplumuna, bu aşamadan sanayi sonrası toplum aşamasına geçilmiştir. Bu açıdan geleneksel toplumlar modern topluma dayanmakta, sanayi toplumları yapay enerji kullanımına dayanmakta ve sanayi sonrası toplumlar ise teorik bilgiye dayanmaktadır. Sonuç olarak, sanayi sonrası toplumlarda teorik bilgi çok önemlidir. Sanayi sonrası toplumların diğer temel özelliklerinin gösterilmesi, sanayi toplumlarından ayrılan yönlerin belirlenmesinde çok yararlı olacaktır (Taşçı, 2012).

Sanayi sonrası toplum teolojisi ile Bell, toplumsal yapıdaki değişiklikleri diğer toplumsal teorilerden ayrılan beş ana özelliğini aşağıdaki gibi sıralamıştır (Bozkurt, 2014):

- Ekonomik Sektör: Sanayi sektörünün mal üretiminden hizmet sektörüne kayması,
- Mesleki Dağılım: Profesyonel ve teknik işin üstünlüğü,
- Eksen İlkesi: Yenilik ve siyaset kaynağı olarak teorik bilgiye odaklanması,
- Geleceğe Yönelim: Teknolojinin kontrolü,
- Karar Verme: Yeni entelektüel teknolojinin oluşturulmasıdır.

Bell, endüstri sonrası toplumun temel özelliklerinden birinin mesleklerin dağılımı bağlamında gerçekleşen dönüşüm olduğunu belirtmiştir. İnsanların nerede çalıştıklarından daha çok nasıl bir işte çalıştıkları son derece önemli hale gelmiştir. Meslek, toplumsal sınıfların ve tabakalaşmanın en güçlü belirleyicisi haline gelmiştir. Bell'in düşüncesine göre, sanayi toplumlarına özgü olan ve sosyal sınıfları belirlemede etkili olan yapı, sanayi sonrası toplumlarda farklılık göstermektedir. Bireylerin sahip oldukları meslekler, sınıflarını belirlemede etkilidir. Şüphesiz, mülkiyetin toplumsal sınıflar bağlamında etkisi devam etmektedir (Giddens ve Parlak, 2000, 2004).

Yeni ortaya çıkmakta olan bir toplumsal sistemi açıklayan Bell, teorik bilginin önemli bir kaynak olarak önemini vurgulayarak, aynı zamanda hizmetler sektöründeki profesyonel ve teknik işlerin büyümesine işaret etmiştir. Sanayi toplumları, makinelerin ve insanların uyumuna dayalı üretim esasına dayanırken, sanayi sonrası toplum, sosyal kontrol sağlama ve

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

inovasyonu yönetme noktasında bilgi temelli bir yapıya sahiptir. Bu gelişme, yeni toplumsal yapıları da beraberinde getirmiştir. Sanayi sonrası toplumlarda bilgi, sosyal sistemlerden sosyal ilişkilere kadar birçok sistemde belirleyicidir (Dereli, 2015).

Sonuç olarak, Bell'in sanayi sonrası toplum savı şu şekilde özetlenebilir; imalat sanayiinden hizmet sektörüne geçiş, teknoloji alanındaki yeni sanayi dallarındaki yoğunlaşması, yeni tekniklerin artışı ve toplumsal yapısındaki katmanlaşmanın sonucunda yeni ilkelerin ortaya çıkışıdır. Bell, sanayi sonrası toplumun özellikleri içinde yoğun olarak teknolojik gelişmenin kaynağı olan bilgiye odaklanmıştır.

Sanayi sonrası toplum ile yeni bir emek süreci sonucunda iş ve işçi profili ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumlarına özgü fabrikalarda mavi yakalı işçiler tarafından yapılan rutin çalışmaların aksine, çoğu zaman bilgi çalışanı olarak tanımlanan ve bireysel pazarlık gücü nedeniyle sendikalarla ilgili olmayan bu işçi profili, ihtiyaç duyulan işlerde istihdam edilmektedir. Sonuç olarak, işgücünün en önemli özelliği yeterlilik seviyesi olmuştur. Bell, sanayi sonrası toplumdaki en gerekli çalışanın bir sanayi işçisi olmadığını ve çalışanların çoğunun ofis çalışanları ve teknik ve uzman işlerde çalışan uzman bireyler olduğunu savunmuştur (Giddens, 2000).

Kaynakça

Bozkurt, V. (2014). *Endüstriyel & Post-Endüstriyel Dönüşüm Bilgi, Ekonomi, Kültür*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Dereli, S. (2015). *Sanayi Sonrası Toplumda Çalışma Olgusu ve Çalışma İlişkilerine Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ertuğrul, M. (2002). Entelektüel Sermayenin Firma Piyasa Değeri Üzerine Etkisi. I. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetimi Kongresi*. İzmit: Kocaeli Üniversitesi, 707-718.

Ekin, N. (2001). *Türkiye'de İş Piyasasının Yeniden Yapılanması: Özel İstihdam Büroları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

- Erdem, T. (2009). *Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji (Çev. Hüseyin Özel, C. Güzel)*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Göze, A. (2000). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Basım.
- Gümüşsu, A., G. (2011). *Türkiye’de İşgücüne Katılım ve Ücretlerin Belirlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güler, M., A. (2014). Çalışmanın Sonu Tartışmaları ve Andre Gorz Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VI Bildiriler*. İstanbul: Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, 171-190.
- Kalaycı, M., K. (2016). *İşgücüne Katılımı Belirleyen Temel Etkenler: Nested Logit Model Analizi Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Kocabaş, F. (2006). Endüstri ilişkilerinde dönüşüm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3,10).
- Marx, K., Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. (Çev. E. Aktan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Marx, K., Engels, F. (2014). *Komünist Manifesto*. (Çev. C. Üster, N. Deriş). İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Metin, B., Özaydın, M., M. (2014). *Çalışma ve Refah*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Omay, U. (2009). *Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Ören, K. (2013). *Çalışma Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler

- Ören, K., H. Yüksel (2012). Geçmişten günümüze çalışma hayatı, *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1 (1), 34-59.
- Parlak, Z. (2004). Sanayi ötesi toplum teorilerinin eleştirel bir değerlendirmesi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 95-125.
- Parlak, Z., Çetin, B., I. (2007). Bilgi toplumu ve bilgi işçisi bağlamında çağrı merkezleri: emek süreci, iş ve istihdam. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 52, 107-134.
- Sanal, M., E. (2014). *Gelişen Ekonomilerde Dönüşen Kapitalizmin Endüstri İlişkilerine Etkileri*, Edirne: Paradigma Akademi Yayınları.
- Selamoğlu, A. (2003). Gelişmiş ülkelerde istihdam politikaları, esneklik arayışı ve etkileri. *Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi*, (4,2).
- Selamoğlu, A. (2002). İşçi sendikacılığında yeniden yapılanma ve örgütlenme modeli. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2).
- Sombart, W. (1993). *Kapitalizmin Öncesi İktisadî Görüş*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Şimşek, M.Ş., Çelik, A., (2013). *Genel İşletme*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Taşçı, F. (2012). *Sosyal Politika Ahlakı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü Dalga Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasığı*, İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Topalhan, T. (2015). *Endüstri İlişkileri*. Ankara: Matser Yayıncılık.
- Yıldız, H. (2010). Çalışma üzerine sosyolojik perspektif. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, 129-161.
- Zincirkıran, M. (2014). *Sosyal Politika*. Bursa: Dora Yayınları.